

ДИСКУРСИВНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ПСИХОЛОГІЮ КОГНІТИВНУ

Рефлексія науки – необхідна умова її саморозвитку, без цього вона ризикує перетворитись на діяльність з відтворення усталених принципів і прийомів дослідження. У сучасній психології виникла потреба введення якісно нового виміру для аналізу саморозвитку соціально-психологічного дослідження, визначення об'єктів і проблем найбільш перспективних для соціально-психологічної науки. Від цього залежить обґрунтування поняття стратегічної практичності психологічного знання, достовірність зроблених висновків ґрунтованих на використанні сучасних прийомів теоретико-методологічного аналізу, верифікації пропонованих теоретичних положень у ряді емпіричних досліджень підтверджених реальною практикою [1]. При цьому важливе місце займає вибір базової науки як дисциплінарної матриці і базових категорій, в яких вона визначається. З огляду на те, що в сучасному гуманітарному знанні переважає аксіологічний підхід, психологічна складова є визначальною. Ціннісне відношення подвійне: психологічне за механікою існування і соціальне за функцією – регулювання індивідуальної і колективної життєдіяльності [2].

Питання, які нам хотілося б поставити і частково прояснити в даній статті стосуються можливостей застосування дискурс-аналізу для характеристики психічної реальності за аналогією з тим, як він використовується у філософії. Вияснити, наскільки психологічна складова впливає на розуміння реальності людської суб'єктивності в різних систем символічної дії, до яких віднесено мову. В пошуку відповідей на поставлені питання ми будемо спиратись переважно на діалог філософії і психології, що мають усталену традицію [3; 4].

Дискурс-аналіз пов'язаний не стільки з пізнанням, скільки з конструюванням реальності. Сьогодні він широко використовується в психології, де отримав назву дискурсивної психології [5]. Найважливіше розрізнення (лінія демаркації) між когнітивною і дискурсивною психологією у тому, що дискурсивна психологія розглядає усну і письмову мову як конструкції, що належать зовнішньому світові і орієнтовані на соціальну дію. Специфіка пропонованих моделей полягає в акцентуванні й проблематизації переходу від внутрішньої соціальності до зовнішньої і навпаки. Зустрічний рух здійснюється через екзистування інтерсуб'єктивних інтеракцій, коли особа впускає до себе різні впливи зовнішнього світу, які змінюють її саму. Таким чином, внутрішня та зовнішня соціальність, зумовлюючи одна одну, являють собою дію в різних реальностях тих самих мовних механізмів, що спираються на глибини несвідомого [6]. Дискурс-аналіз надає можливість обґрунтувати за допомогою несвідомих фантазій рухливість меж суб'єктивності та специфіку її відносин зі світом соціальної реальності.

Представники когнітивної психології вважають, що ментальні процеси і категорії особа продукує самостійно, вони формуються як внутрішні процеси людини. Отже, когнітивна психологія дотримується уявлення про людину як автономного індивідуума з набором вроджених характеристик, якому протистоїть соціум як окрема сутність, між ними існує взаємодія, при цьому соціальний світ постає інформаційним полем, що потребує опрацювання за допомогою когнітивних процесів. Таким чином індивід накопичує знання та досвід, формує ту сітку значень (категорій), які у послідовному і визначають сприйняття нею світу. Категорії є тими ментальними структурами, які керують діями людини.

Особливістю дискурсивних парадигм, сформованих у рамках філософії, є їх визначеність пізньою філософією Людвіга Вітгенштейна, філософією постструктуралізму, які вважають мову динамічною формою соціальної практики, що формує соціальний світ, соціальні відносини і уявлення про них, сприяє відповідним ідентифікаціям, з яких слідує ментальні процеси [7;8]. Філософська теорія дискурсу не приділяє особливої уваги окремим випадкам соціальної взаємодії, диференціації цих взаємодій, тоді як дискурсивна психологія, відхиляючись від постструктуралістської тенденції аналізувати дискурси як абстрактні, а не ситуативні явища, як це робить філософія, цікавиться соціальними станами як соціальними діями, обумовленими мовою, способом вживання слів і висловлюваннями в контекстах [5]. Для психолога використання мови зумовлене контекстуально, залежить від обставин, оказіональне. Саме так можна визначити дискурс в межах дискурсивної психології.

Дискурсивна психологія ґрунтується на постструктуралістському розумінні особи як суб'єкта дискурсу [8]. Однак розглядає її в дещо зміненій формі, оскільки дискурсивна психологія поділяє погляди інтеракціоналізму, що люди активно використовують дискурси як ресурси, внаслідок чого не тільки продукують дискурси, але й стають продуктами дискурсів. В середині дискурсивної психології можна виокремити три різні погляди на теорію і емпіричні дослідження. Перша ґрунтована на теорії М. Фуко відносно порядків дискурсу, влади і суб'єкта [8]. Це – постструктуралістська парадигма, спрямована на дослідження: тлумачення людьми світу; на дискурси, які створюють і змінюють ідентичності; і наслідки цих дискурсивних конструкцій. Психодинамічний аспект соціальної ідентифікації конкретизує механізми функціонування психоаналітично орієнтованих моделей соціальних систем. З точки зору психоаналітично орієнтованої соціальної філософії відбувається формування чорно-білої, "свій-чужий" альтернатив, що означає прийняття шизопараноїдної позиції.

У такому контексті цікавою є теорія перформативної суб'єктивності як альтернативи ідентитарної метафізики, які введені відомою західною феміністкою Джудіт Батлер. Як альтернативу есенціалізму, як форми метафізики сутностей (Гегель) Батлер доводить, що категорія ідентичності як логічна структура ніколи не була простою дескриптивною категорією, а завжди нормативною, ґрунтованою на механізмі виключення, завдяки чому вони конструюються і натуралізуються. "Наприклад, нагадує Батлер, в просвітницьке поняття суб'єкта, яке до цього часу є взірцем епістемологічної моделі і для сучасного пізнавального дискурсу, не входить жіночий чи постколоніальний, чи негетеросексуальний суб'єкт, а в поняття "жіночого суб'єкта" в тому вигляді, як воно закріплене в західному дискурсі, не входять поняття, наприклад, кольорових жінок, східноєвропейських, чорних чи лесбіянок і т.д." [Цит. за 9]. Сучасна

глобалізація усуває ці штучні опозиції з притаманними їм механістичними діями, висуваючи ідею проміжного простору, де розрізнення не ізолюють, а стимулюють комунікацію і уміння домовлятися [10]. Пріоритетним завданням у таких випадках стає підтримка старих і формування нових рефлексивних полів для символізації та осмислення відмінностей та знаковості.

Друга – це точка зору інтеракціонізму, ґрунтована на етнометодології, де дискурс є проявом світу створеного людьми в інтеракції. Саме тут є можливість відійти від абстрактних узагальнень і типізацій і дати власну інтерпретацію емпіричним фактам, застосовуючи авторські структури розуміння і пояснення, коли респонденти лише постачають матеріал. Психоаналітичні дослідження комунікативного простору потребують звернення до досимволічних форм об'єктних відносин, які виникають у просторі, створеному несвідомими міфами, фантазіями для трансформації ранніх тривоги множинного суб'єкта, що є домовними (до мови) феноменами, що не піддаються вербалізації. Концептуалізації подібних соціальних паталогій, включаючи відмову вступати в комунікацію, і механізмів запуску процесу символізації, до яких віднесена мова, розроблені У.Біоном [11]. Досліджуючи ефективні інструменти примусу до комунікації, у ситуації, коли з різних причин виникає нерозуміння, Інший не реагує на мої слова, я можу змусити його пережити те, що було зі мною. Прекрасним є афоризм: "побути в моїй шкірі" – означає побувати там, де побувала "моя шкіра". Якщо людина або група людей не здатні пережити і виразити пережитий біль словами, наприклад, через соціальні установки, вони можуть замість пояснення обрати образ дій, що змушує Іншого пережити щось подібне. Цим пояснюють сучасний тероризм, жадобу помсти відповідним способом [12]. Подібні сюжети надміру продукує сучасний екран і в художній і в документальній версіях.

Третя позиція є намаганням поєднати дві попередні парадигми, викликана інтересом до того, як дискурси формують суб'єкти і об'єкти і як дискурс визначає і визначається контекстами. Увага зосереджується на тому, що люди роблять з текстами і мовою, чому одні дискурси залучають в якості ресурсу, а інші – ні [13; 14; 15]. Дискурси постають репертуарами інтерпретацій, підкреслюється пластичність дискурсивного ресурсу, який є матеріалом для інтерпретацій у соціальній взаємодії. Прихильники синтетичного підходу доводять, що аналіз мови в тому вигляді, в якому вона існує сама по собі, а також у тому вигляді, в якому її застосовують інтеракціоністи в дискурсивній психології не враховує більш широкі соціальні і ідеологічні наслідки використання мови. Справжнім об'єктом аналізу, який заслуговує на увагу, вони вважають продукування смислу учасниками діалогу, а не інтерпретації його аналітиками в термінах загальних соціальних практик.

В нашому розумінні, продуктивним є погляд на дискурс як репертуар інтерпретацій. "Під репертуаром інтерпретацій ми розуміємо добре розпізнавані групи термінів, описувань і відображень мови, часто сконцентрованих в метафорах чи яскравих образах" [Цит. за 5, с.169]. Це – той пластичний ресурс у соціальній взаємодії, який дозволяє долучитися до діалогу, соціальної дії, формування Самості, Іншого, Свого, Чужого і соціального світу в цілому, зрозуміти як це впливає на ідеологію і підтримку існуючих соціальних форм, закріплює розподіл влади, адже використання мови у повсякденному житті є пластичним і динамічним. Прихильники такої точки зору відмежовуються від уявлення про дискурс як абстрактне явище, для них дискурс є гнучким ресурсом для соціальної дії за допомогою текстів і спілкування. Комунікація тут здійснюється у формі евакуації власних екзистенційних станів в Іншого при відсутності обов'язкових "комунікативних апріорі" (Ю.Габермас).

Гнучкість репертуару інтерпретацій робить впізнаваними об'єкти, дозволяє своєрідним способом приписувати значення світу і його формам, які при риторичному використанні люди намагаються перетворювати, шукають шляхи, якими організовані ресурси інтерпретацій на практиці. Мета аналізу не в тому, щоб класифікувати носіїв дискурсивних практик (феміністи, фашисти, расисти), а в тому, щоб охарактеризувати дискурсивні практики, відносно тих категорій, за допомогою яких вони побудовані. Оскільки люди змінюються, міняється їх поведінка в залежності від дискурсів і контекстів, акцентується увага на змісті дискурсів у соціальній взаємодії. Як зазначив у свій час М.Фуко, не варто зосереджуватись на виясненні істинності чи неправди і репертуару інтерпретацій, а на аналізі практик, які формують ці репертуари чи сприймаються як істинні чи лживі. Сучасні дослідники слідуючи критичному дискурсивному аналізу вивчають ідеологію не як "лживу свідомість", а досліджують ідеологічні наслідки, тобто результати (в чий інтерес використовувались дискурси, за рахунок кого утверджуються владні групи, чіми інтересами знехтували).

Отже, сучасна дискурсивна психологія ґрунтована постструктуралістськими розвідками рухається до ситуативного використання мови, емпіричного аналізу дискурсу, у той час як когнітивна психологія зосереджується на абстрактних структурах мови. З позицій дискурсивної парадигми когнітивна психологія втрачає свій евристичний потенціал у сучасних контекстах. Когнітивізм видається застарілим для описування модних сучасних сюжетів: ментальності, ідентичності, атитюдів, міжгрупових конфліктів, хоча під впливом інтересу до електронно-обчислювальних машин, сучасна когнітивна психологія багато у чому запозичивши інженерно-технологічний підхід, модернізувалась. Її інтерес зосередився довкола моделювання штучного інтелекту, когнітивних функцій мислення, субстратом якого виступає інформація. На фоні домінування "ізоморфізму" у дослідженні свідомості моделювання психічного виявилось евристично плідним як для кібернетики, так і для психології. Як загальна психологічна база в цих дослідженнях використовувалася біхевіоризм, але неоліком виступила не редукована цілісність мислення, яка не включала уяву, образне мислення Людини Телематичної (Ж. Бодрійяр) [16].

Другим важливим моментом є те, що сучасну соціальну реальність не стільки досліджують, скільки конституюють, конструюють [17]. Психологічне конструювання соціальної реальності є фундаментом дискурсивної психології. Соціальні конструктивісти вважають, що способи нашого розуміння і категоризації світу повсякденням – це не відображення світу поза нами, а результат розуміння світу, його інтерпретації, отже культурно і історично зумовлені. Ці способи розуміння світу створені і підтримуються шляхом соціальної взаємодії. Тут варто врахувати здійснюване в феноменологічних роботах розрізнення між конструюванням як створенням структур чи інститутів і конституюванням як актами визнання і легітимації.

Як продукт соціальних відносин особа намагається зберегти власну автономію. У намаганні вилучити себе з

суспільних відносин вона створює психотичний світ, для якого характерне систематичне деститування, невизнання світу узагальнених значень. У ньому домінують індивідуальні смисли, приватні цінності, ізольовані мови. Тим самим зовнішній, консенсуальний світ заперечується у своїй значимості, а те, що заперечується в світі внутрішньому, приходиться ззовні як реальне, його проекція. Це вказує на те, що в процесі розрізнення внутрішньої і зовнішньої реальності можливе трансгресування, збої, зупинки. Простір переходу може виявитись закритим з того чи іншого боку, цей простір може виявитись безструктурним станом психічної реальності, який в психоаналітичних термінах описується як перехідна реальність, яка позбавляє необхідності розрізняти істину і ілюзію, з філософського погляду це трансгресія.

Третім науковим трендом є – ідентичність. Розробники проблем ідентичності вважають, що люди не мають внутрішніх сутностей, наборів вроджених і незмінних характеристик. Фундаментальні рухи психіки зовні та усередину у зв'язку з ідентифікацією, зумовлюють здатність встановлювати відносини у зовнішньому світі та одночасно відповідальні за формування нашого відчуття ідентичності. Внутрішній світ людини – це множинність виборів, децентрованість, динаміка постійних змін позицій, що призводить не тільки до специфічного індивідуального сприйняття зовнішньої реальності, але й трансформації внутрішньої. Осмислення механізмів проективної ідентифікації є стимулом для розробки психоаналітичних концепцій у філософії (Т.Райх, А.Лоренцер, Е.Фром, Е.Гловер, Ф.Форнарі, Р.Мані-Керл, У.Біон, М.Растін).

На думку дискурсивних психологів, дискурси не відображають якийсь абстрактний світ, що знаходиться поза людиною, а створюють цей світ дискурсами, неважливо, чи є він реальним чи видається таким. З цих позицій мова не є каналом описування психологічної реальності й досвіду, що існували раніше. Психологічна реальність створюється дискурсом через використання мови в текстах і практиках. Вимоги до психологічних станів можна вважати швидше соціальними, дискурсивними діями, ніж виразом сутностей, що визначені в словах. Дискурс-аналіз не заперечує, що існує фізична дійсність і поза дискурсом, але соціальні явища отримують значення в спілкуванні людей, воно надає значення тим чи іншим явищам і в цьому процесі творить об'єкти і суб'єкти.

Більшість дискурсивних психологів стверджують, що умови існування подій, відношень і структур знаходяться поза дискурсом. Націоналізм, колоніалізм, тероризм формуються не лише дискурсами, а й державним примусом, матеріальною силою, яким дискурси надають спеціального значення, експлуатуючи одну з глибинних потреб людини – потребу в безпеці. Хоча бажання безпеки і цілісності містяться в глибинах психології, але проявляється різними способами як функція різних значень, досвіду, соціополітичних контекстів. Щоб її вдовольнити можна, наприклад, використати дискурс про загрозу тероризму з метою запобігання зростанню соціумних ризиків. Вибір цього дискурсу, на відміну, наприклад, від дискурсу про глобальну екологічну катастрофу, має джерело ризику (терористи), є програма дій, для реалізації якої можна отримати кошти, людські ресурси, владні повноваження тощо.

Дискурсивна психологія виносить певні соціальні практики за межі дискурсу, хоча при цьому чітко не розмежує дискурсивні і недискурсивні практики, як це робить філософський критичний дискурс-аналіз. Емпіричні дослідження є досить вагомим аргументом упровадженні дискурс-аналізу, оскільки без корисного інструментарію дослідження психологія перетворюється на безплідне теоретизування. При цьому вона має справу з риторичними стратегіями в конкретному застосуванні мови, що збільшує результативність цілераціональної комунікації. За приклад можна взяти атитюди, які скеровують дії людини через постійне продукування оцінок довколишнього світу. Якщо ми маємо на меті збільшення результативності цілеспрямованої комунікації через лінгвістичні і нелінгвістичні стратегії, то дослідження атитюдів відіграє важливу роль у тому, щоб визначити, як реклама, політика впливають на поведінку аудиторії.

Зазначимо, що однозначного зв'язку між атитюдом і поведінкою не існує. Конкретний атитюд не обов'язково викличе відповідну поведінку, іноді цього зв'язку взагалі не можна встановити. Тут є ряд чинників, які можуть послаблювати взаємозалежність, а іноді і взагалі розривати її і той факт, що присутня велика кількість складових, які визначають поведінку людини, зменшують евристичну плідність застосування концепції атитюда. Соціальні конструктивісти критикують основну тезу когнітивістів, суть якої в тому, що причини формування конкретних атитюдів варто шукати в індивідуальних когнітивних структурах. Прихильники дискурс-аналізу вважають, що формування атитюдів відбувається у процесі соціальної взаємодії і тут спрацьовує теорія цілеспрямованої дії, яка має відповідні складові: відношення людини до об'єкта дії, думка "значимих інших", як сама людина керує своєю поведінкою з огляду на умови. Наприклад, у слідуванні моді, може не вистачати грошей, а не смаку.

Відповідно до теорії ідентичності, самооцінка людини корелює з думкою групи, при цьому група для індивіда є референтом і виступає особливою цінністю, що має переваги над іншими групами, так виникає дискримінація інших і міжгрупові конфлікти. Дискурсивні психологи у своїй критиці теорії ідентичності вважають, що не існує універсального психологічного коду, який пояснює конфлікти міжгрупової взаємодії, а варто враховувати гендерні, культурні, етнічні та інші розбіжності, які впливають на сприйняття світу. Підтвердженням тому є крос культурні дослідження, що люди з різного культурного середовища несхожі у своїх дискримінаційних стратегіях. Результати доводять, що дискримінація групи групою не обумовлена автоматичним психологічним зв'язком між ідентифікацією з групою і протистоянням між групами. Навпаки, дискримінація залежить від інтерпретації відносин між групами, заснованій на культурних структурах розуміння, інтерпретації і вмінні домовлятися. Саме культурно обумовлений процес інтерпретації визначає міжгрупову дискримінацію, порозуміння чи щось третє. У підсумку, дискурсивна психологія вважає, що атитюди, групи і ідентичності соціально формуються. Вони відкидають намагання когнітивістів пояснити відносини і поведінку в термінах універсальних ментальних станів і процесів, розглядають їх не як стійкі ментальні характеристики індивіда, які йому притаманні, а як продукти соціальної взаємодії. Дискурсивна психологія вважає мову не просто виразником існуючого досвіду, а самим досвідом, суб'єктивною і психологічною дійсністю людини, яка знаходиться у постійній взаємодії з світом, змінюється у соціальній взаємодії.

Спираючись на діалогічні моделі мислення і філософію вчинку М.М. Бахтіна, ідеї Л.С. Виготського, А.Н. Леонтьєва, А.Р. Лурія, П.Я. Гальперіна дискурсивні психологи розглядають особу як сутність побудовану через позицію в діалозі, а не позицію ізольованої індивідуальної оцінки. У ході індивідуального розвитку відбувається послідовний і неперервний розвиток психічних структур. Провідне місце належить відносинам зі значимими іншими. Це ідея інтеріоризації у сучасній психології трансформувалась через залучення в психічні структури неусвідомлюваних і афективних психічних процесів, а також сімейної матриці соціальних процесів (багато у чому завдячуючи гендерним і феміністським епістемологіям з їх інтересом до структурного психоаналізу), на відміну від моделі "свідомість-суспільство", яка була

визначальною в працях радянських психологів. У сучасному вигляді точка зору психоаналітика на вплив суспільних відносин на особу виражена аналітичною теорією Ж. Лакана, який пояснює психологічні механізми інвестиції людей у певні дискурси, де особа може бути представлена як сума позицій в дискурсі.

Теорія Ж. Лакана – місток між дискурсивною психологією і теорією об'єктних відносин, вона дозволяє прослідкувати формування особи через взаємодію, починаючи від взаємодії матері з дитиною. Ж. Лакан стверджує, що дитина спочатку проходить уявну стадію, в якій отримує відчуття цілісності завдячуючи відносинам з матір'ю. Пізніше, ставши суб'єктом мови, вона втрачає це відчуття цілісності, але постійно прагне до нього. Прагнучи бути цілісним суб'єктом, особа інвестує в різні дискурси. Погляд на психічний розвиток, представлений психоаналітичними теоріями об'єктних відносин, стверджує, що цей процес носить нелінійний характер. Необхідною фазою є утворення "перехідного простору" між матір'ю і дитиною. У процесі дорослішання віддаляючись від дитини, мати все більше стає частиною зовнішньої реальності, розщеплюється на "зовнішню" і "внутрішню".

Наявність цього простору дозволяє примиритись з безумовністю зовнішньої реальності, а також уникнути небезпечної пластичності реальності внутрішньої, воно заспокоює і є значимим протягом усього життя особи. З перехідного простору виростає третій – світ культури: Так конструювання внутрішньої психічної реальності супроводжується визнанням зовнішньої соціальної реальності. Людина змінюється, розвивається протягом усього свого життя за рахунок дискурсивних практик і соціальної взаємодії. Це пом'якшує розрізнення між зовнішнім світом поза індивідуумом і внутрішнім психологічним світом людини. Навряд чи можна виокремити "середину" і "зовнішнє" як раз і назавжди усталене. У дискурсивній психології особа складається з множини ідентичностей, сформованих в дискурсі. Модний сьогодні термін "позиціонування" означає процес, за допомогою якого особа формує думку про себе у взаємодії з іншими людьми, Цей процес розглядається як процес переговорів, в ході яких люди активно приймають ті чи інші позиції в різних, а іноді конкуруючих, дискурсах.

Таким чином, люди розглядаються: як продукти певних дискурсів, як продукувачі дискурсів, як агенти культурного і соціального відтворення і змін. Їх комунікаційний ресурс обмежується словами, але цей гнучкий ресурс використовується у обговоренні і сприяє соціальним змінам. Останнім часом підкреслюється, що ідентичності стали розподіленими і непостійними, оскільки створені множиною суперечливих, часто антагоністичних дискурсів (ідентичність: конsumerист, християнин, мусульманин, феміністка). Створення ідентичностей, статусних позицій обмежене діапазоном дискурсивних ресурсів, доступних індивідуумам на основі їх соціального статусу, залученості до культурного поля, хоча це не означає, що люди, коли говорять, обирають ідентичність заново. Уведення поняття плинної ідентичності зумовлене тим, що особа повинна представляти себе способом, який робить її визнаванню як для себе, так і для інших людей, з якими вона вступає у взаємодію. Значна частина людей вважає за простіше прийняти приписану кимось ідентичність. Завдяки змінам ідентичності суспільство може бути переформатоване.

У дискурсивній психології важливі не лінгвістична організація тексту і спілкування, як це представлено в критичному дискурс-аналізі, а аналіз риторичної організації тексту і діалогу, інтерес викликає те, як люди активно використовують дискурси як ресурс спілкування при взаємодії, коли взаємодія вмотивована зиском, результатом, вигодою. Заради цього вони намагаються руйнувати інші думки, оцінки, інтереси. Тут дискурсивна психологія часто використовує етнометодологію, риторику, аналіз спілкування, щоб бути успішними, протистояти потенціальній чи фактичній конкуренції з боку альтернативних версій.

Результатом проведеного аналізу став **висновок** про необхідність побудови такої епістемології, яка би, базуючися на теоретичних розробках сучасних психологічних і метапсихологічних теорій, змогла б сконструювати і обґрунтувати сучасний людський тип, а також пояснити причину і характер його зміни. Проблема зіткнення парадигм у сучасній психології є експлікацією когнітивної матриці особи, яка виявляє відповідність між рівнями свідомості особи, епістемами, що історично формуються, і психологічними теоріями. Залучення соціального конструктивізму, включаючи напрацювання дискурсивних психологів сприяє формуванню дискурс-аналізу, його теорії і методу як однієї із версій у дискурсивній боротьбі за пріоритети.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Выготский Л.С.* Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // *Соб. Соч.* в 6 т. – М., 1982. – Т. 1.
2. Психология на перепутье (виртуальный диалог психолога с методологом) // *Вопросы философии.* – №11. – 2010. – С. 92-103.
3. *Дильтей В.* Описательная психология: [пер. с нем.] / В. Дильтей. – СПб.: Изд. "Алетейя", 1996.
4. *Ясперс К.* Общая психопатология: [пер. с нем.] / К. Ясперс – М.: Практика, 1997.
5. *Луиза Дж. Филлипс и Марианне В. Йоргенсен.* Дискурс-анализ. Теория и метод: [пер. с англ.] / Луиза Дж. Филлипс и Марианне В. Йоргенсен. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004.
6. *Кляйн М.* Развитие в психоанализе: [пер. с англ.] / Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. – М.: Республика, 2001.
7. *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат. [пер. с нем.] / Л. Витгенштейн. – М.: Наука, 1958.
8. *Фуко М.* Порядок дискурса / Фуко М. // Фуко. Воля к истине: по ту сторону власти, знания и сексуальности. Работы разных лет. [Пер. с франц.]. – М.: Касталь, 1996.
9. *Жеребкин С.В.* Перформативная субъективность Джудит Батлер versus гегелевские субъекты желания / Жеребкин С.В. // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Серія: філософія. Філософські перипетії. – 2001. – С.47-51.
10. *Габермас Ю.* Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Габермас Ю. // *Єрмоленко А.М.* Комунікативна практична філософія. – Київ, 1999.
11. *Мцитури В.Ю.* Коммуникативная значимость структур здравого смысла: Хабермас и Блон / Мцитури В.Ю. // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* Серія: філософія. Філософські перипетії. – 2008. – С.126-133.
12. *Батлер Дж.* Психика власти: теория субъекции. [пер. с англ.] / Дж. Батлер. – Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя,

2002.

13. *Барт Р.* Война языков / Барт Р. // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 535-540.

14. *Барт Р.* Гул языка / Барт Р. // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 541-544.

15. *Барт Р.* Разделение языков / Барт Р. // Избранные работы: Семиотика. Поэтика: [пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 519-534.

16. *Бодрийар Ж.* Прозрачность зла: [пер. с фр.] / Ж. Бодрийар. – М.: Добросвет, 2000.

17. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. [пер. с англ.] / Бергер П., Лукман Т. – М.: Медиум, 1995.

Подано до редакції 12.10.2011
